

ративная ответственность граждан в СССР. – Свердловск, 1989. 4. Бахрах Д.Н. Административно-процессуальное принуждение // Изв. вузов. Правоведение. – 1989. – № 4. – С. 59-64. 5. Кисин В.Р. Меры административно-процессуального принуждения, применяемые милицией: Учебное пособие. – М., 1987. 6. Матвеевков А.С. Производство по делам об административных правонарушениях (составление процессуальных документов). – Караганда, 1989. 7. Михеенко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. – К., 1992.

Надійшла до редколегії 10.11.2000

В.М. Горбаль,
здобувач Ун-ту внутр. справ

Права людини: поняття, сутність та структура

На думку низки спеціалістів, права людини – це визначені й нормативно структуровані властивості й особливості буття особистості, що виражають її свободу і є невід’ємними і необхідними засобами й умовами її життя, взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами.

Права людини мають складну структуру: існують певні розходження в поняттях «права людини» і «права громадянина», «права» і «свободи» людини, «основні (фундаментальні) й інші права людини», «права індивіда» і «колективні права». Права людини розрізняють за часом виникнення («покоління прав людини»), згідно до сфер життєдіяльності – особисті (цивільні), політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи. Сучасна наука демонструє розмаїття підходів у систематизації прав і свобод людини. Наприклад, не є тотожними поняття «права людини» і «права громадянина» [1, с. 174-175]. У чому ж полягає сутність цього розмежування? Воно безпосередньо впливає з розрізнення громадянського суспільства і держави, переборює однобічний розгляд людини у її взаємозв’язку тільки з державою, розширює сферу її самовизначення. Людина як така наділяється автономним полем діяльності, де рушійною силою виступають її індивідуальні інтереси. Реалізація таких інтересів здійснюється в громадському суспільстві, яке засновується на приватній власності, сім’ї, усіх формах особистого життя, і спирається на природні права людини, що належать їй від народження. Держава, утримуючись від втручання в ці стосунки, покликана захищати їх не тільки від свого, але і від будь-якого втручання. Таким чином, у громадянському суспільстві на основі прав людини створюються умови для самовизначення особистості, забезпечення її автономії і незалежності від будь-якого незаконного втручання.

Права громадянина охоплюють сферу стосунків індивіда з державою,

у якому він розраховує не тільки на відмежування своїх прав від незаконного втручання, але і на активне сприяння держави в їх реалізації. Статус громадянина впливає з його особливого правового зв'язку з державою – інституту громадянства (ст. 4 Конституції України). Вчений І.Ф. Демидов з цього приводу відзначає, що поняття “права людини” більш властиве міжнародному праву, а «вплітаючись у тканину внутрішньодержавного права (законодавства), категорія «права людини» трансформується в поняття «права і свободи людини і громадянина» [2, с. 20]. Сучасній Українській Конституції теж притаманне розмежування термінів «людина» і «громадянин». Більшість статей розділу II Конституції починаються словами: «Кожен має право...» [3, с. 69]. Такий підхід узгоджується із законодавчою практикою міжнародного співтовариства. За загальновизнаними нормами міжнародного права невід’ємні права і свободи кожної людини, незалежно від наявності в неї громадянства, повинні поважатися будь-якою державою. Ця гуманна норма забезпечується ст. 26 Конституції, за якою іноземці та особи без громадянства мають такі самі права, свободи та обов’язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими цією Конституцією, законами і міжнародними договорами України.

Водночас Україна, як і будь-яка інша держава, захищаючи свій суверенітет і незалежність, і, ставлячи за мету забезпечення гідних умов життя, закріплює певні права і свободи та надає гарантії їх здійснення лише своїм громадянам. Так, участь в управлінні державними справами, свобода об’єднання в політичні партії та громадські організації, право на проведення зборів і мітингів, походів і демонстрацій належать виключно громадянам України. Також лише для громадян України держава створює умови для здійснення права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності; гарантує право на соціальний захист; право на безоплатну вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах тощо. Виходячи з вирішального значення для буття України основної цінності українського народу – його землі, Конституція надає право власності на землю лише громадянам України.

Слід зауважити, що підміна в радянську епоху «прав людини» «правами громадянина» означала «...прагнення партійно-державної влади законсервувати обмежені індивідуальні права радянських людей і одночасно відмову влади керуватися в законодавчій діяльності міжнародно-правовими нормами про права людини» [2, с. 20]. У конституційній теорії нерідко вживається запозичений з іноземної літератури термін «громадянські права і свободи», який не можна ототожнювати ні з «правами громадянина», ні з правомочностями індивіда в сфері цивільного права. В традиціях західної філософії права цей термін застосовувався для відмежування додержавних (природних) прав від прав у державному (громадянському) стані суспільства, і сьогодні під ним, як правило, розуміється вся сукупність прав і свобод людини і громадянина.

Потрібно також пояснити розрізнення понять і термінів «права» і «свободи». Так, у тексті розділу II Конституції України мова йде про права і свободи людини. Виникає питання про ознаки, що відрізняють права людини від його свобод. Варто відразу підкреслити, що за своєю юридичною природою і системою гарантій права і свободи ідентичні. Вони окреслюють забезпечувані державою соціальні можливості людини в різноманітних сферах.

Розходження між термінами «права» і «свободи» у змістовному аспекті полягає в тому, що «свободи» припускають невтручання держави в їхнє здійснення, а «права», навпаки, прямо припускають таке втручання у виді сприяння щодо їхнього здійснення. У російському дореволюційному державознавстві подібної класифікації під впливом робіт німецького правознавця Георга Єллінека дотримувалися, наприклад, Н.М. Коркунов [4, с. 414-538] і Б.А. Кістяківський [5, с. 311], а в радянський період прихильниками даного тлумачення були В.А. Патюлін, Л.Д. Воеводін і М.А. Краснов [6, с. 151-152; 7, с. 6-12]. З урахуванням цих положень сучасний термін «громадянські і політичні права і свободи» може трактуватися як права людини в сфері громадянського суспільства на відміну від прав людини в сфері, пов'язаній з функціонуванням держави. На цій підставі точніше говорити про громадянські свободи і політичні права, причому останні розуміються набагато ширше, ніж права з формування органів державної влади.

Водночас, аналіз конституційного законодавства показує, що термін «свобода» покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи конкретного його результату: «кожен має право на свободу світогляду та віросповідання» (ст. 35); «кожному гарантується право на свободу думки і слова» (ст. 34); «кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування...» (ст. 33). У той час як термін «право» визначає конкретні дії людини (наприклад, право брати участь у керуванні справами держави, право обирати і бути обраним). Проте розмежування між правами і свободами провести важко, оскільки найчастіше всю сферу політичних прав із чітко визначеними правомочностями також іменують «свободами». Розходження в термінології є скоріше даниною традиції, яка склалася ще у XVIII-XIX ст.

Взагалі, вживання слова «свобода», як підтверджують факти, з'явилося в XXIV ст. до н.е., коли правитель держави Шумера встановив «свободу» для своїх підданих шляхом застосування санкцій до здирників податків, щоб захистити вдов і сиріт від несправедливих вчинків людей, наділених владою, та одночасно заборонити закабалення храмових слуг первосвящениками [8, с. 271]. До речі, подібні рішення були цілком в дусі стародавнього законодавця.

Незважаючи на «дарованість», варто звернути увагу в контексті даного документа на негативне розуміння свободи як незалежності «від»,

а не «для», і, що дуже важливо, – це незалежність від держави, представленої посадовими особами. Можна припустити, що така негативна концепція прав людини не є породженням виключно європейської буржуазної думки, а являє собою її відбиток закономірностей у взаємовідносинах суспільства і держави. Прагнення до сваволі й обмеження інтересів тих, ким управляють – об'єктивна сутність влади [9, с. 23].

Цікаво, що в ряді випадків учені представники різноманітних галузей права в додатку до прав людини по-різному трактують такі поняття як «людина», «особа» і «громадянин». Так, наприклад, Л.Д. Воеводін відзначає, що в конституційному праві термін «особа» носить універсальний характер. Він коротко виражає саму суть двох термінів – «людина» і «громадянин», поєднуючи їх [10, с. 8]. На його думку, поняття «особа» – це «загальносуспільний прояв людини як члена суспільства, вираження його соціальної природи», що покликане нівелювати вади індивідуалістичних і колективістських концепцій. Кожна конкретна людина як носій неповторної індивідуальності позначається терміном «індивід». Поняття «особа» і «людина» по суті рівноцінні, оскільки «будь-яка людина незалежно від яких-небудь суб'єктивних і об'єктивних обставин (стан здоров'я, характер політико-правових зв'язків із державою) визнається особистістю, тобто суб'єктом права – носієм прав, свобод і обов'язків». Термін «громадянин» на відміну від поняття «людина» підкреслює політико-юридичні зв'язки особи і держави. Загальний результат цих міркувань полягає в тому, що «терміни «індивід», «людина», «особистість», «громадянин» збігаються, а їхнім юридичним означенням є «суб'єкт права» [10, с. 8].

Інше значення цих термінів розкриває російський правознавець М.Д. Лисов. На основі аналізу норм російського кримінального законодавства він відзначає, що «поняттям «людина» охоплюються всі живі істоти людського роду, тоді як поняття «особа, особистість» не включає новонароджених, малолітніх, недієздатних індивідів. Поняття «особистість» ширше за поняття «громадянин», під яким варто розуміти політичний аспект діяльності і приналежність до конкретної держави» [11, с. 77]. Він же відмічає, що в цивільному праві за змістом ст. 17 Цивільного кодексу РФ термін «громадянин» означає фізичну особу на противагу юридичній особі, і «...оскільки правоздатність громадянина виникає з моменту його народження, у цьому змісті поняття «громадянин» ототожнюється з поняттям «людина». І в цьому аспекті обидва поняття рівнозначні» [11, с.77].

Крім того існує ще один підхід, пов'язаний із виділенням основних прав-принципів і похідних від них правомочностей [12].

Необхідно внести ясність у розуміння понять «основні», «конституційні» та інші права людини. Відсутність чіткості формулювань у ряді конституцій у деякій мірі ускладнює відповідь на це питання. Проте, на наш погляд, основні права індивіда – це й є конституційні права. Ос-

новні права є суб'єктивними. Виділення категорії основних прав людини аж ніяк не означає віднесення інших прав до «другорядних», менше значимих, що потребують менших зусиль держави щодо їх забезпечення. Мова йде про інше. Основні права і свободи складають стрижень правового статусу індивіда, у них кореняться можливості виникнення інших численних прав, необхідних для нормальної життєдіяльності людини. Ці права дуже важливі для індивіда, його взаємодії з іншими людьми, із суспільством і державою. Від основного права може відгалужуватися значна кількість інших прав. Наприклад, ст. 21 Загальної декларації прав людини передбачає, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Це основне право породжує інші права: на участь у самоврядуванні, право висувати свого кандидата під час виборчої кампанії, право вимоги звіту від обраного депутата про виконання ним своїх обов'язків, право звертатися із запитом до депутата з будь-якого питання, пов'язаного з діяльністю останнього і т. ін.

Тому основні, фундаментальні права, зафіксовані в конституції держави, найважливіших міжнародних-правових актах з прав людини є правовою базою для похідних, але не менше важливих його прав.

Всебічний аналіз конституційних прав і свобод особи нерідко здійснюється в межах галузевої класифікації права [13; 14]. Варто також визнати класифікацію за поколіннями прав [15]. Традиційно вважається, що вперше цю класифікацію запропонував французький учений К. Васак, проте в даного підходу є більш ранні попередники [16]. Як відзначалося вище, основні, фундаментальні права й інші права, що впливають із них, та свободи забезпечують різноманітні сфери життя людини: особисту, політичну, соціальну, економічну, культурну. Відповідно до цього вони і структуруються за категоріями і найменуваннями. Проте ці права різняться не тільки згідно сфер життєдіяльності, але і за часом виникнення. Звідси – поява поняття «покоління прав людини».

Першим поколінням прав людини визнаються ті традиційні ліберальні цінності, які були сформульовані в процесі здійснення буржуазних революцій, а потім конкретизовані і втілені в практиці та законодавстві демократичних держав. Мова йде про особисті (громадянські) і політичні права - праві на свободу думки, совісті і релігії, праві кожного громадянина на ведення державних справ, праві на рівність перед законом, праві на життя, свободу і безпеку особистості, віросповідання, на свободу від довільного арешту, затримки або вигнання, праві на публічний і з дотриманням усіх вимог справедливості розгляд справи незалежним і безстороннім судом та інші. Ці права висловлювали так звану «негативну» свободу: вони ставили за обов'язок державі утримуватися від втручання в сферу особистої свободи і створювати умови участі громадян у політичному житті.

Друге покоління прав людини сформувалося в процесі боротьби

народів за поліпшення свого економічного становища, підвищення культурного статусу (так звані «позитивні права»). Реалізація цієї категорії прав можлива лише за умови досягнення високого рівня організаційної, планової й інших форм діяльності держави щодо забезпечення зазначених прав.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. новий лібералізм, оцінивши несприятливу ситуацію, пов'язану з різкою поляризацією буржуазного суспільства, висунув ідею соціального реформування суспільства, що покликано було пом'якшити протистояння багатих і бідних. Можна відзначити бісмарківську соціальну політику. На основі Маніфесту німецького кайзера 1881 р. у країні була встановлена єдина система соціального забезпечення в сфері соціального страхування. Так були визначені початки другого покоління прав людини.

Нормативне втілення соціальних, економічних і культурних прав – права на працю і вільний вибір роботи, права на соціальне забезпечення, на відпочинок і дозвілля, права на захист материнства і дитинства, права на освіту, права на участь у культурному житті суспільства й ін. – у Загальній декларації прав людини й особливо в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права стало величезним кроком уперед у розвитку прав людини, у розширенні переліку цих прав, їхнього збагаченні.

Після третьої світової війни стало формуватися третє покоління прав людини. На думку цілої низки вчених, особливість цих прав полягає в тому, що вони є колективними і можуть здійснюватися спільністю, асоціацією. Така точка зору висловлена вченим К. Васаком, який до третього покоління відносить тільки колективні права, засновані на солідарності, так звані «права солідарності» – право на розвиток, на світ, на здорове довкілля, на загальну спадщину людства, а також право на комунікацію, пов'язане з концепцією нового міжнародного інформаційного порядку.

Позиція К. Васака здається переконливою. Права третього покоління - це колективні права, а не які-небудь «нові» права індивіда. Зрозуміло, окрема людина бере участь у реалізації таких прав, але ця участь пов'язана не з його особистим статусом, а з його становищем як члена будь-якої спільноти [17]. Саме тут, на наш погляд, доречно сказати про ще один поділ прав людини – це права індивіда та колективні права. Між індивідуальними і колективними правами існує взаємозалежність, в основі якої повинен лежати наступний принцип: здійснення колективних прав не може ущемляти прав і свобод індивіда.

Індивідуальні і колективні права нерозривно пов'язані, хоча і різноманітні за своєю природою. Право індивіда – це природне право, власне йому від народження, одна з головних цінностей людського буття, і в якості такої вона повинна виступати критерієм усіх процесів, що відбуваються в суспільстві, тому що порушення природних прав людини де-

формує нормальний розвиток суспільства, дегуманізує його. От чому важко переоцінити значимість принципу «людський вимір», виробленого міжнародним співтовариством в останній чверті ХХ ст., що є орієнтиром у тих складних суперечливих процесах, що відбуваються сьогодні у світі.

Колективні права (право народу, право нації, право спільноти, асоціації) не є природними, оскільки формуються і викристалізуються в міру становлення інтересів тієї або іншої спільноти або колективу. Їх не можна розглядати як сукупність індивідуальних прав осіб, що входять до тієї або іншої спільноти або колективу. Вони мають якісно інші властивості, обумовлені цілями й інтересами колективного утворення. Проте якими б різноманітними не були ці права, їхня правомірність повинна незмінно проходити перевірку «людським виміром» – правами індивіда. Колективні права ніколи не повинні ігнорувати прав окремої людини, суперечити їм або придушувати їх (винятком є надзвичайні ситуації).

Достатня розмаїтість спостерігається й у виділенні окремих категорій прав і свобод людини і громадянина. Традиційним вважається поділ на особисті, політичні, соціальні, економічні і культурні права [7; 18, с. 72-81]. Останнім часом намітилося виділення ще однієї окремої категорії – природних прав людини [19, с. 8; 20, с. 22; 21]. При цьому підкреслюється, що природні права лежать в основі здійснення індивідуальних інтересів особистості [22, с. 24]. Подібне розмаїття підходів можна спостерігати й у вітчизняній дореволюційній науці, вивчення яких сприяє більш повному з'ясуванню досліджуваного предмета. Крім того, у сучасних умовах важливе значення має тенденція щодо подолання складнощів ієрархічного протиставлення громадянсько-політичних і соціально-економічних прав особистості. Як відомо, соціалістична концепція прав людини виходила з пріоритету останньої категорії прав. Під час перебудови спостерігалася прямо протилежна тенденція. Так, академік А.Д. Сахаров писав: «Я захищаю тезу про первинне, визначальне значення громадянських і політичних прав у формуванні долі людства» [23, с. 50]. Зараз же панує точка зору про принципову рівноцінність усіх прав і свобод особи.

Багато теоретиків державного права дореволюційного періоду пов'язували свободу особи з так званою теорією прогресу, згідно якої індивід може розглядатися як основна самостійна цінність суспільного розвитку, або як пасивний придаток у поступальному розвитку світової історії. Зрозуміло, що вирішення даної проблеми, тобто сприйняття тієї чи іншої точки зору, безпосередньо впливає на висновки про правове становище особистості. Також права людини нерідко пов'язуються з принципами державного устрою. Як стверджував ще Монтеस्क'є, здійснення політичної свободи неможливо без поділу влади в державі.

Таким чином, слід визнати, що вся наявна наукова юридична літе-

ратура свідчить про різноманітність підходів щодо структурування прав людини, вивчення яких за своєю сутністю поглиблює аналіз досліджуваної проблеми і, разом з тим, створює підвалини для подальшого вдосконалення цієї класифікації.

Список літератури:

1. Златопольский А.А. Некоторые методологические вопросы взаимоотношений личности и государства // Права человека: время трудных решений. – М., 1991.
2. Демидов И.Ф. Проблема прав человека в российском уголовном процессе (Концептуальные положения). – М.: НИИ Проблем укрепления законности и правопорядка, 1995.
3. Коментар до Конституції України. – К., 1996. – С. 69.
4. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – СПб., 1901. – Т.1.
5. Кистяковский Б.А. Лекции по государственному праву (Общее и особенное). – М., 1909.
6. Патюлин В.А. Государство и личность. – М., 1974.
7. Воеводин Л.Д., Краснов М.А. О формах конституционного закрепления прав личности // Советское государство и право. – 1982. – № 4.
8. Дорсен Н. Природа и пределы гражданских свобод в США. // Права человека накануне XXI века. Российско-американский диалог / Отв. ред. Б. Гросс, П. Джуливер (США), Е. Лукашева, В. Карташкин (РФ). – М., 1994. – С.271; Права человека накануне XXI века. – М., 1994.
9. Нерсесянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до 1789 года). // Права человека в истории человечества и современном мире. – М., 1989.
10. Восводин Л.Д. Юридический статус личности в России. – М., 1997.
11. Лысов М.Д. Логико-структурный анализ понятий и признаков преступлений в новом Уголовном кодексе РФ // Ученые записки. Юридические науки. – Казань, 1998. – Т. 133.
12. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности. – М., 1993.
13. Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1996.
14. Безлепкин Б.Т. Судебно-правовая защита прав и свобод граждан в отношениях с государственными органами и должностными лицами. – М., 1997.
15. Трошкин Ю.В. Права человека: Нарушения и защита прав человека и прессы. – М., 1997. – Гл. 2.
16. Вышеславцев Б.П. Гарантии прав гражданина. – М., 1917.
17. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А.Лукашева. – М., 1999.
18. Конституционное право /Отв. ред. А.Е. Козлов. – М., 1996.
19. Гуманитарная сфера и права человека. – М., 1992.
20. Азаров А.Я. Права человека. Новое знание. – М., 1995.
21. Естественные права человека. Материалы Московского отделения Хельсинской группы. – М., 1994.
22. Хаманева Н.Ю. Защита прав граждан в сфере исполнительной власти. – М., 1997.
23. Мир, прогресс, права человека: Статьи и выступления. – Л., 1990.

Надійшла до редколегії 01.11.2000